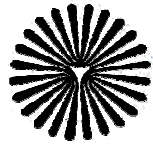
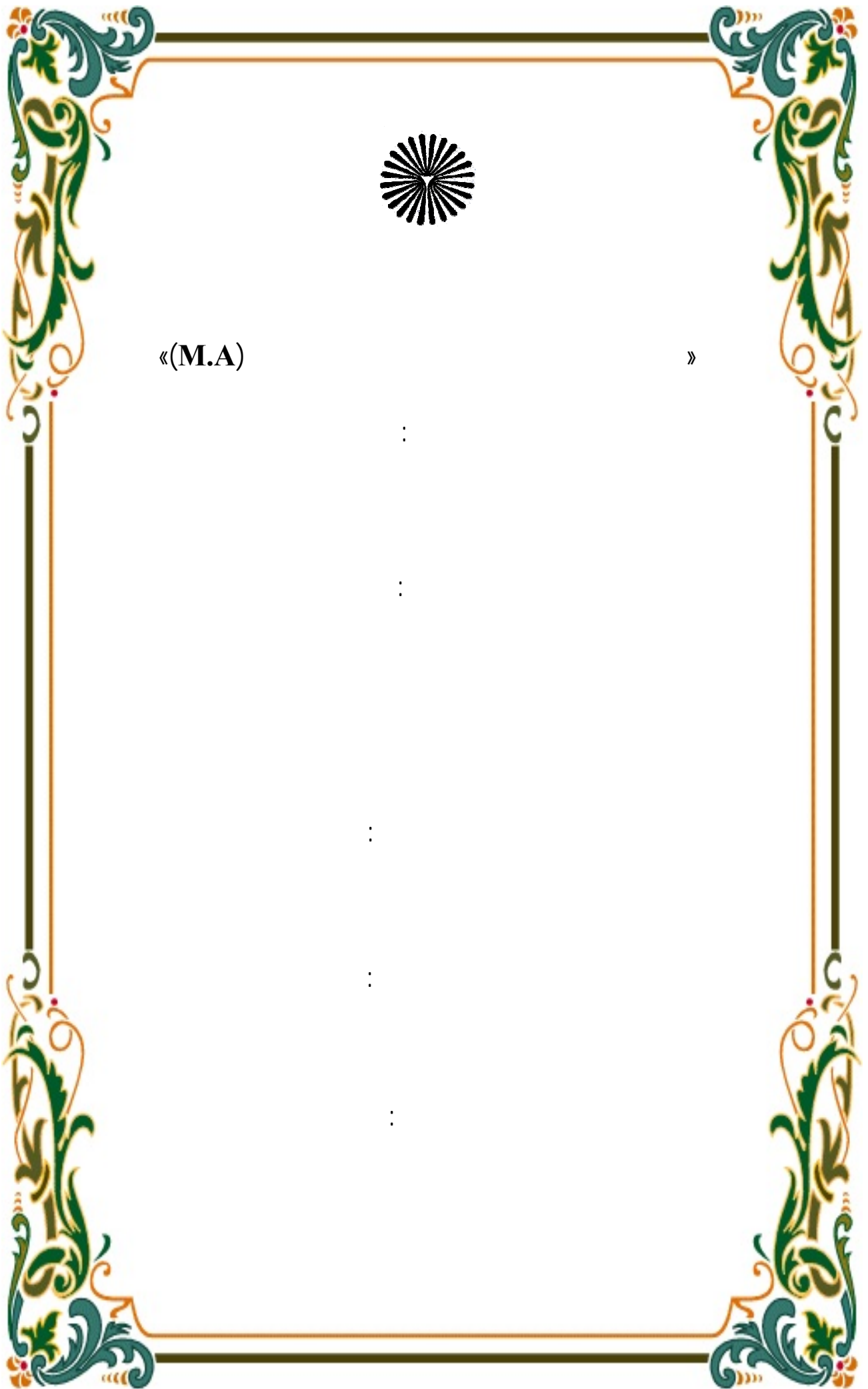

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

«(M.A)

»

:

:

:

:

:

تقدیم به:

* همه معلمان و استادان عالیقدر که در رویش اندیشه‌ها
مشوق و راهنمایم بوده‌اند.

* همسر مهربان و فداکار و فرزندان عزیزم که مشکلات و
دشواری‌های فراوان دوران تحصیل را صبورانه تحمل کردند و با
بردباری خویش همواره پشتیبانم بوده‌اند.

تشکر و قدردانی:

از استاد عالیقدر جناب آقای دکتر حجت‌الله ایزدی، استاد محترم راهنما که با نظرات و راهنمایی‌های عالمانه خود در مراحل مختلف انجام تحقیق مسیر پیشرفتم را هموار نموده‌اند، از صمیم قلب قدرشناس و سپاسگزارم.

از استاد محترم مشاور جناب آقای ناصر محمدی که با نظرات و ارشادات ارزنده خود به رفع کاستی‌های تحقیق پرداختند، خالصانه تشکر و قدردانی می‌نمایم.

پکیده

این رساله با موضوع ویژگی‌های اجتماعی- فرهنگی شیعه در عصر غیبت صغری در صدد تبیین و تشریح دقیق‌تر اوضاع اجتماعی- فرهنگی شیعه در آن عصر با استفاده از منابع کهن و اصیل و معتبر از آن جمله کتاب کمال‌الدین و تمام‌النعمة، شیخ صدوق و الغیبة، شیخ طوسی، اصول کافی، کلینی المقالات و الفرق، سعد بن عبدالله اشعری، تاریخ یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، تاریخ طبری، محمد بن جریر طبری، الکامل فی التاریخ، ابن اثیر، مقاتل الطالبیین، ابوالفرج اصفهانی با روش مطالعه کتابخانه‌ای و کنکاش در آثار دانشمندان صاحب نظر می‌باشد.

این رساله با هدف شناخت جهات مختلف اوضاع اجتماعی- فرهنگی دوران غیبت صغری به سوالات اساسی زیر پاسخ دهد.

نقش امام مهدی(عج) و نواب خاص آن حضرت برای عبور از بحران خطیر دوران غیبت صغری چگونه بوده است؟

مشکلات و مسائل اجتماعی- فرهنگی شیعه در آن عصر چه بوده است؟

خلفای عباسی فشار و اختناق بی‌سابقه‌ای بر جامعه به ویژه نسبت به شیعیان حکمفرما کردند.

در عصر غیبت صغری شیعیان در شهرهای مختلفی زندگی می‌کردند. اما در شهر بغداد بخاطر حضور نایبان خاص حضرت مهدی(عج) نوعی مرکزیت علمی و اجتماعی برای جامعه شیعه پدید آمد. خاندان‌ها و شخصیت‌های علمی شیعی در گسترش مسائل اجتماعی و فرهنگی تشیع نقش بسزایی داشتند و با تمام توان در مقابل هجوم فرهنگی و

شبهات کلامی و فقهی گروه‌های مخالف ایستادند؛ گسترش نفوذ عالمان در بین شیعیان، یکی از عوامل بسیار مهم عبور شیعه از بحران غیبت امام معصوم بود.

جامعه‌ی شیعه که در آغاز غیبت صغری به سبب جوّ سیاسی حاکم دچار وضعیت دشوار و بحرانی گردید با تدبیر و عملکردهای آگاهانه امامان و عالمان شیعه از این اوضاع نابسامان رهایی یافت.

مشکلات مسئله غیبت امام با انتخاب نواب خاص و وکلاء از طرف امام معصوم(ع) برطرف گردید.

واژگان کلیدی: غیبت صغری، امام مهدی، نهضت‌های شیعی، نایبان خاص

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

مقدمه ۱

فصل اول: کلیات روش‌های تحقیق

۱-۱ بیان مسأله ۵

۱-۲ اهداف پژوهش و تحقیق ۶

۱-۳ سوابق و پیشینه تحقیق ۶

۱-۴ روش انجام تحقیق ۷

۱-۵ روش و ابزار گردآوری اطلاعات ۷

۱-۶ منابع تحقیق ۸

۱-۶-۱ اصول کافی ۸

۱-۶-۲ کمال‌الدین و تمام النعمة ۹

۱-۶-۳ کتاب الغیبة ۱۰

فصل دوم: غیبت صغری

۲-۱ سرآغاز مسأله غیبت ۱۳

۲-۲ فلسفه غیبت حضرت مهدی(عج) ۱۴

۲-۳ تفاوت دوران غیبت صغری و غیبت کبری ۱۷

۲-۴ غیبت از منظر معصومین(ع) ۱۸

۲-۵ دیدگاه فرقه‌های شیعی و اسلامی در رابطه با غیبت ۲۸

- ۲-۶ در آستانه غیبت صغری ۳۴
- ۲-۷ گذری بر زندگانی امام یازدهم(ع)..... ۳۵
- ۲-۸ مهدی(ع) از ولادت تا غیبت..... ۴۱
- ۲-۹ خلاصه ۴۳

فصل سوم: وضعیت سیاسی - اجتماعی شیعه در دوران غیبت صغری

- ۳-۱ خلفای عباسی ۴۶
- ۳-۱-۱ ویژگی‌های خلفای عباسی ۴۷
- ۳-۱-۲ معرفی خلفای عباسی در عصر غیبت صغری ۴۹
- ۳-۱-۲-۱ المعتمد بالله (۲۷۹-۲۵۶ هجری قمری) ۵۰
- ۳-۱-۲-۲ المعتضد بالله (۲۸۹-۲۷۹ هجری قمری) ۵۱
- ۳-۱-۲-۳ مکتفی بالله (۲۹۵-۲۸۹ هجری قمری) ۵۳
- ۳-۱-۲-۴ مقتدر بالله (۳۲۰-۲۹۵ هجری قمری) ۵۴
- ۳-۱-۲-۵ قاهر بالله (۳۲۲-۳۲۰ هجری قمری) ۵۴
- ۳-۱-۲-۶ راضی بالله (۳۲۹-۳۲۲ هجری قمری) ۵۵
- ۳-۲ قیام‌های شیعی و علوی در دوران غیبت صغری ۵۶
- ۳-۲-۱ قیام ادریس بن عبدالله در مغرب ۵۸

- ۵۹ ۳-۲-۲ قیام حسن بن زید بن حسین در یمن
- ۶۰ ۳-۲-۳ قیام یحیی بن حسین در یمن
- ۶۲ ۳-۳ خاندان‌های شیعی
- ۶۲ ۳-۳-۱ اشعریان
- ۶۴ ۳-۳-۲ آل بابویه
- ۶۵ ۳-۳-۳ نوبختیان
- ۶۶ ۳-۴ گستره جغرافیای انسانی تشیع
- ۶۷ ۳-۴-۱ کوفه
- ۶۹ ۳-۴-۲ بغداد
- ۷۰ ۳-۴-۳ مدائن
- ۷۲ ۳-۴-۴ سامرا
- ۷۳ ۳-۴-۵ بصره
- ۷۴ ۳-۴-۶ ایالت مصر و شام
- ۷۵ ۳-۴-۷ شبه جزیره عرب
- ۷۶ ۳-۴-۸ ری
- ۷۷ ۳-۴-۹ ایالت جبال
- ۷۷ ۳-۴-۱۰ قم
- ۷۹ ۳-۴-۱۱ طبرستان
- ۸۰ ۳-۴-۱۲ آوه

۱۳-۴-۳ فزوین.....	۸۱
۱۴-۴-۳ دینور.....	۸۲
۱۵-۴-۳ ایالت خراسان.....	۸۳
۱۶-۴-۳ ایالت خوزستان.....	۸۴
۱۷-۴-۳ ایالت آذربایجان.....	۸۵
۳-۵ رهبری جامعه شیعه.....	۸۶
۳-۵-۱ امامت و پیدایش فرقه‌ها.....	۸۷
۳-۵-۲ واقفه.....	۹۰
۳-۵-۳ جعفریه.....	۹۲
۳-۵-۴ محمدیه.....	۹۳
۳-۵-۵ قائلین به انقطاع امامت.....	۹۳
۳-۵-۶ قطعیه.....	۹۴
۳-۶ امام مهدی(عج) و رهبری جامعه شیعه.....	۹۵
۳-۶-۱ مشکلات سیاسی-امنیتی.....	۹۹
۳-۶-۲ تقیه.....	۱۰۲
۳-۶-۳ دیدارهای مستقیم.....	۱۰۳
۳-۶-۴ ارتباط غیر مستقیم یا ارتباط مکاتبه‌ای.....	۱۰۵
۳-۷ عوامل تشکیل و گسترش سازمان و کالت توسط امامان شیعه.....	۱۰۸
۳-۷-۱ فعالیت‌های اساسی نمایان خاص حضرت مهدی(عج).....	۱۱۱

- ۳-۷-۲ عثمان بن سعید عمری..... ۱۱۲
- ۳-۷-۳ ابوجعفر، محمد بن عثمان بن سعید عمری..... ۱۱۷
- ۳-۷-۴ ابوالقاسم، حسین بن روح نوبختی..... ۱۲۳
- ۳-۷-۵ ابوالحسن، علی بن محمد سمري..... ۱۲۶
- ۳-۷-۶ وظایف نائبان خاص امام زمان..... ۱۲۸
- ۳-۷-۷ فرق بین نواب خاص و سایر وکلا..... ۱۳۳
- ۳-۸ مدعیان باییت..... ۱۳۴
- ۳-۸-۱ ابومحمد حسن شریعی..... ۱۳۵
- ۳-۸-۲ محمد بن نصیر نمیری..... ۱۳۶
- ۳-۸-۳ احمد بن هلال کرخی عبرتائی (هلالی)..... ۱۳۷
- ۳-۸-۴ حسین بن منصور حلاج..... ۱۳۸
- ۳-۸-۵ ابوجعفر محمد بن شلمغانی..... ۱۴۲
- ۳-۹ خلاصه و نتیجه گیری..... ۱۴۶

فصل چهارم: وضعیت علمی و فرهنگی شیعه در دوران غیبت صغری

- ۴-۱ مکاتب علمی..... ۱۵۷
- ۴-۱-۱ مکتب کلامی..... ۱۵۸
- ۴-۱-۲ مکتب حدیثی..... ۱۶۰
- ۴-۱-۲-۱ کلینی..... ۱۶۱
- ۴-۱-۲-۱-۱ استادان کلینی..... ۱۶۲

- ۱۶۳..... ۴-۱-۲-۱-۲ شاگردان او.....
- ۱۶۳..... ۴-۱-۲-۱-۳ تالیفات کلینی.....
- ۱۶۴..... ۴-۱-۲-۲ علی بن ابراهیم قمی (۳۰۷).....
- ۱۶۵..... ۴-۱-۲-۳ حمید بن زیاد نینوایی (۳۱۰).....
- ۱۶۵..... ۴-۱-۲-۴ ابوسهل نوبختی (۳۱۱ هـ).....
- ۱۶۵..... ۴-۱-۲-۵ حسن بن موسی نوبختی (۳۰۰ تا ۳۱۰).....
- ۱۶۶..... ۴-۱-۲-۶ ابن قبه رازی.....
- ۱۶۶..... ۴-۱-۲-۷ عیاشی سمرقندی.....
- ۱۶۶..... ۴-۱-۲-۸ ابن ابی ثلج بغدادی.....
- ۱۶۶..... ۴-۱-۲-۹ ابوالقاسم حسین بن روح نوبختی.....
- ۱۶۷..... ۴-۱-۲-۱۰ ابو عبدالله مُفَجَّع.....
- ۱۶۷..... ۴-۱-۲-۱۱ ابن جحام.....
- ۱۶۸..... ۴-۱-۲-۱۲ ابوالحسن علی بن محمد سَمَری.....
- ۱۶۸..... ۴-۱-۲-۱۳ علی بن بابویه قمی.....
- ۱۶۹..... ۴-۱-۲-۱۴ محمد بن هُمام.....
- ۱۶۹..... ۴-۱-۲-۱۵ ابن عُقْده.....
- ۱۶۹..... ۴-۱-۲-۱۶ کشی.....
- ۱۶۹..... ۴-۱-۲-۱۷ ابن شُعبه حرّانی.....
- ۱۶۹..... ۴-۱-۲-۱۸ محمد بن ابراهیم نُعمانی.....

- ۱۷۰ ۴-۱-۲-۱۹ ابن ولید قمی
- ۱۷۰ ۴-۱-۲-۲۰ ابن ابی عقیل عمّانی
- ۱۷۰ ۴-۲ حوزه‌های علمی
- ۱۷۱ ۴-۲-۱ کوفه
- ۱۷۴ ۴-۲-۲ قم
- ۱۷۶ ۴-۲-۳ بغداد
- ۱۷۷ ۴-۲-۴ ری
- ۱۷۹ ۴-۳ نتیجه‌گیری
- ۱۸۳ ۴-۴ فهرست منابع و مآخذ
- ۱۹۲ چکیده انگلیسی

مقدمه

شیعه به عنوان یک جمعیت دینی و یک مذهب بزرگ اسلامی در طول تاریخ خود دوران پرفراز و نشیبی را پشت سر نهاده است.

در یک تقسیم‌بندی کلی تاریخ شیعه را به سه دوره می‌توان تقسیم کرد. اولین دوره تاریخی که عصر حضور ائمه معصومین(ع) است ۲۵۰ سال طول کشید و تحولات فرهنگی- اجتماعی متفاوتی به خود دید. فقه شیعه و فرهنگ شیعه بر اثر تلاش‌های آموزش دیدگان حوزه نبوی با محوریت امام علی(ع) و دیگر معصومان(ع) مسیر خود را در شرایط مختلف ادامه داد. ائمه‌ی اطهار(ع) ضامن حفظ برنامه‌های فرهنگی و تربیتی پایه‌ریزی شده توسط پیامبر(ص) بودند.

اوج شکوفایی فعالیت‌های آموزشی این دوره، در حکومت ظاهری چند ساله حضرت علی(ع) و دوران امامت امام باقر و امام صادق(ع) بوده است؛ که در واقع دستاوردهای فرهنگی به چشم می‌خورد. این دوره، که حاصل تلاش‌ها و تعلیمات امامان(ع) بوده، بن‌مایه فعالیت‌های فرهنگی شیعیان در ادوار بعدی، و سرمایه تشیع اصیل گردید.

دوره‌ی دوم، عصر آغاز غیبت امام دوازدهم و دوره نائبان خاص است که به مدت شصت‌ونه سال به دراز کشید و از آن به عصر غیبت صغری یاد می‌شود. شرایط اجتماعی موجود در اواخر عمر امام حسن عسکری(ع) اجازه نمی‌داد که آن حضرت در منظر عموم

ظاهر شود. در این هنگام جامعه شیعه شاهد بروز تحولات فرهنگی و سیاسی و اجتماعی بسیاری بود.

در عصر غیبت صغری، فعالیت‌های آموزشی و انتقال حقایق دینی به مردم و رسیدگی به مشکلات و پرسش‌های فقهی و دینی آنها، به واسطه سازمان وکالت یا نواب خاص انجام می‌شد. در این دوره مردم به صورت مستقیم و مستمر از درک امام معصوم محروم بودند. از این رو فعالیت‌های اجتماعی و علمی و آموزشی امام به وسیله نمایندگان و نواب خاص وی انجام می‌گرفت.

عصر غیبت کبری که دوره سوم تاریخ تشیع تلقی می‌شود. نسبت به دوره‌های قبلی با مدت زمان طولانی‌تر و ظرفی برای تجربه‌ها و دستاوردهای گوناگون در جامعه شیعه بوده است. هر یک از این دوره‌ها بخاطر ویژگی‌های خاص خودشان دارای اهمیت می‌باشند؛ اما در بین این سه دوران، دوره غیبت صغری دارای اهمیت بیشتری می‌باشد.

در این دوره افراد فراوانی ادعای وکالت و نیابت خاصه آن حضرت را می‌کردند و با سفرای واقعی به مبارزه برخاسته و مردم را به گمراهی می‌کشاندند. هر چند با تلاش‌های پیگیر سفرای راستین به استناد رهنمودهای امام، جز رسوایی و ننگ چیزی عایدشان نشده است. همچنین این دوره چه از لحاظ مبارزات حادی که حکومت‌ها نسبت به شخص امام خصوصاً و ارکان مردمی طرفدار آن حضرت عموماً، داشتند، وضع بسیار دشواری را ایجاد کرده بود.

مناقشات و جوسازی‌ها در این زمان خیلی بیشتر از گذشته بوده است، زیرا بزرگان و طرفداران و هواداران امام(ع) عمدتاً در این دوره نمی‌توانستند با امام تماس مستقیم داشته باشند.

هر چند امام از طریق نواب اربعه در پاسخ سوالات و حل مشکلات آنان مساعدت می‌کرد. در این پژوهش تلاش شده است. تا براساس اطلاعات تاریخی و معتبر، وضعیت اجتماعی و فرهنگی این دوره تبیین شده و در چهار فصل فراهم گردید. فصل اول به مسأله تحقیق، ضرورت پژوهش و اهداف اختصاص یافته است.

در فصل دوم به مسأله غیبت، فلسفه غیبت حضرت مهدی(ع) غیبت از دیدگاه ائمه معصومین(ع) و اهل سنت و قرآن کریم، و زندگانی امام یازدهم(ع) و حضرت مهدی(ع) پرداخته شده است.

در فصل سوم از وضعیت سیاسی و اجتماعی دوران غیبت صغری، خلفای عباسی عصر غیبت صغری، ویژگی‌های خلفای عباسی، قیام‌های شیعی آن دوران، خاندان‌های شیعی، مناطق و جغرافیای شیعیان، رهبری امام مهدی در جامعه شیعی، فرقه‌ها گوناگون آن دوره، معرفی و وظائف نائبان خاص امام، مدعیان با بیت و نحوه برخورد امام به آنان بحث می‌شود. در فصل چهارم اوضاع علمی و فرهنگی شیعیان و مکاتب مختلف آن دوران، حوزه و مراکز علمی مناطق شیعی مورد توجه قرار گرفته و وضعیت اجتماعی و فرهنگی جامعه شیعی در آن دوران ترسیم شده است.

فصل اول:

کلیات روش‌های تحقیق

۱-۱ بیان مسأله

تبیین شرائط اجتماعی- فرهنگی شیعه در عصر غیبت صغری یکی از فرازهای کلیدی و تأثیرگذار بر اندیشه شیعی می‌باشد. غیبت صغری حضرت مهدی(عج) نوعی آماده‌سازی شیعیان برای غیبت طولانی بود. اگر غیبت کبری یکباره و ناگهان رخ می‌داد، ممکن بود موجب انحراف افکار شود و ذهن‌ها آماده‌ی پذیرش آن نباشد. اما گذشته از زمینه‌سازی‌های مدبرانه امامان پیشین، در طول غیبت صغری، بتدریج ذهن‌ها آماده شد و بعد، مرحله غیبت کامل آغاز گردید.

برقراری ارتباط نایبان خاص با امام در دوران غیبت صغری، و نیز شرفیابی برخی از شیعیان به محضر آن حضرت در این دوره، مسأله ولادت و حیات آن حضرت را بیشتر تثبیت کرد. اندیشه‌وران شیعی و تاریخ‌پژوهان با تامل در نقش و جایگاه نایبان خاص امام مهدی(عج) در عرصه‌های اجتماعی و فرهنگی و نهضت‌های شیعی می‌توانند چهره‌ای موزون و به سامان از آن دوره را به یادگار نهند، سوالاتی چون نقش امام مهدی(عج) و نایبان خاص آن حضرت در جنبش‌های شیعی عصر غیبت صغری، مشکلات و مسائل اجتماعی- فرهنگی شیعه در عصر غیبت صغری چه بوده است؟ هر چند کتاب‌های فراوان و با ارزشی در این زمینه به رشته نگارش درآمده است؛ اما بصورت موضوعی بوده است و در این رابطه با این موضوع پایان‌نامه‌ای به صورت مستقل ارائه نگردیده است.

حاصل این تحقیق انشاءالله موجب پاسخ به سؤال‌ها و افزایش آگاهی و معرفت طالبان مسائل اجتماعی و فرهنگی دوران غیبت صغری خواهد شد.

۲-۱ اهداف پژوهش و تمقیق

مهم‌ترین اهداف این تحقیق تبیین مسائل اجتماعی- فرهنگی شیعیان در عصر غیبت صغری و نقش رهبری امام مهدی(عج)، نقش و جایگاه نایبان خاص آن حضرت در حل این مسائل می‌باشد.

اهداف دیگر این پژوهش و تحقیق بررسی موانع و مشکلات رهبری اجتماعی و فرهنگی امام مهدی در دوران غیبت صغری می‌باشد.

۳-۱ سوابق و پیشینه تمقیق

با مراجعه به کتابخانه‌ها و پایان‌نامه‌های رشته تاریخ تشیع معلوم شد که هیچ پایان‌نامه‌ای در رابطه با وضعیت اجتماعی- فرهنگی شیعیان در دوران غیبت صغری وجود ندارد. امید است این تحقیق آغازی بر این مسأله باشد. اما مقالات و کتاب‌های مختلفی در موضوع غیبت صغری حضرت مهدی(عج) نگاشته شده است که هر کدام به یک موضوع خاصی پرداختند؛ مانند: کتاب تاریخ غیبت صغری، تالیف سیدمحمد صدر که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است. اما ایشان در زمینه فرهنگی این دوره اطلاعاتی ارائه نکرده است. یکی دیگر از کتاب‌های تحقیقاتی که مورد استفاده قرار گرفت کتاب سازمان و کالت در دو جلد از محمدرضا جباری می‌باشد. ایشان با تمام تلاش و کوششی را که بعمل آورده‌اند بیشترین همت‌شان در رابطه با وکلا و نایبان امام زمان(عج) بوده و در رابطه با مسائل فرهنگی بحثی را مطرح نکرده‌اند.

تألیف بعدی در این زمینه، کتاب تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم (عج) از جاسم حسین می‌باشد. ایشان در رابطه با مسائل سیاسی دوران غیبت صغری اشاره کردند. وی در این کتاب به مسئله غیبت و نقش ائمه معصومین (ع) در این رابطه و وظایف نواب اربعه و انشعابات و فرقه‌گرایی در این دوران اشاره نموده است. در این پژوهش از مباحث سیاسی و وظایف نایبان خاص این کتاب استفاده شده است. تألیف دیگر در این زمینه کتاب سازمان وکالت از محمدرضا جباری می‌باشد که در دو جلد در رابطه با وظائف نایبان خاص و سایر وکلای امام در سراسر جهان اسلام و مدعیان دروغین به صورت مفصل بحث نمودند. در این پژوهش از وظایف نایبان خاص استفاده گردید.

۴-۱ (روش انجام تمقیق)

این تحقیق بصورت کتابخانه‌ای و به روش تاریخی - تحلیلی انجام شده است.

۵-۱ (روش و ابزار گردآوری اطلاعات)

روش گردآوری اطلاعات در این رساله به شیوه کتابخانه‌ای است. با مطالعه و بررسی کتاب‌های کلامی، تاریخی و کتاب‌های خاص امام مهدی (عج)، که در منابع آمده است؛ مطالب مورد نظر جمع‌آوری شده است. قبل از ورود به بحث اساسی این تحقیق ضروری است مطالبی در رابطه با شرائط زمانی و مکانی آن از لحاظ تاریخی، و همچنین نگاهی کلی به مساله غیبت و موقعیت جامعه شیعه ارائه شود. پرداختن به تمامی ابعاد مساله غیبت از عهده این تحقیق خارج